

“КЫРГЫЗ” ЭТНОНИМИНИН ТАРЫХЫНА КЫСКАЧА СЕРЕП

Абдувалиев И.А. – филология илимдеринин доктору, кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын профессору

Аннотация: Макалада “кыргыз” деген сөздүн ар кайсы тилдердеги айтылышы, ошого байланыштуу этнонимдин жана ал туюндурган этностун тарыхый тагдырына байланыштуу кыскача ой айтылат.

Негизги сөздөр: байыркы, жазма эстеликтер, кыргыз, киргиз, хя-гас, хакас, алтай, Алтай, ойроттор.

КРАТКО ИЗ ИСТОРИИ ЭТНОНИМА “КЫРГЫЗ”

Абдувалиев И.А. – доктор филологических наук, профессор кафедры кыргызского языка и литературы

Аннотация: Речь идет об употреблении слова “кыргыз” на разных языках, вследствие которого этноним и этнос получили разные названия.

Ключевые слова: древние, письменные памятники, кыргыз, киргиз, хя-гас, хакас, алтай, Алтай, ойроты.

BRIEFLY FROM HISTORY OF THE ETHNONYM “KYRGYZ”

Abduvaliev I. – Doctor of Philology, Professor Department of Kyrgyz Language and Literature

Annotation: the article tells about the use of the word “Kyrgyz” in different languages, and the meanings of the words ethnonym and ethnos.

Key words: ancient, written monyments, kyrdyz, Kirgiz, hya-gas, hakas, altay, Altay, oirots.

“Кыргыз” деген сөздүн жалпы адамзат тарыхында өзүнчө эл катары, өзүнчө мамлекеттүүлүгү бар эл катары, б.з. чейинки 201-жылдан бери белгилүү экендигин В. В. Бартольд кытай жылнамаларынан таап чыккан [1: 473-543-б.]. Географиялык жайгашкан ордулары боюнча кыргыздар менен эзелтен бери кошуна жашап келаткан кытай элинин тарыхый жазмаларынан кыргыз этноними, кыргыз эли тууралуу маалыматтар бир топ арбын.

Биздин замандын VII-X кылымдарында көбүнчө таш бетине жазылган байыркы түрк жазма эстеликтеринин (байыркы кыргыз жазмалары деп да айтылат) көпчүлүгүндө түрктөр менен болгон саясий атаандаштыктагы эл, мында дагы мамлекеттүүлүгү бар эл катары арбын жолугат. Ошол жазма эстеликтердин биринде, “мен кыргыз уулумун, чачылганды жыйнап эл кылдым, кыздарымды калыңсыз бердим, уулдарым, устатыңарды сыйлагыла” деген мазмунда элбашынын ою жазылган [4].

Ал эми XI кылымда жазылып, биздин күндөргө келип жеткен Махмут Кашкари-Барсканинин “Түркий тилдер сөз жыйнагы” сөздүк китебинде болсо, башка бардык түрк урууларынын (элдеринин) катарында сөздөрү жыйналып жазылганы, “Түрк, түркмөн, огуз, чигил, йагма, кыргыздардын сөздөрү жадыма жат болуп, эбегейсиз мол байлык топтодум. Алла Тааланын жардамы менен аларды иреттеп чыгып, тартипке салдым да, бизге сообу тийип кийинкилерге кемибес кенч болуп калсын деп ушул китепти жаратып, *Дивану лугати-т түрк* деп атадым” [3: 36-б.], деп баяндалган. Кыргыздар, кыргыз сөздөрү андан

кийин да араб жазуулары менен жазылган жалпы түрк элдерине тиешелүү жазма эстеликтердин беттеринен түшкөн эмес.

Кайра жаралуу доорунан (Эпоха Возрождения) кийин адамзаттын өсүп-өнүгүүсү боюнча бир топ алдыга чыккан Европада Күнчыгышты, анын ичинде түрк элдерин үйрөнүп өздөштүрүү европалыктардын (христиандардын) күнтартип маселеси болгон. Мында да дайыма *кыргыздар*, *Кыргыз талаасы* деген түшүнүктөр алардын көңүлүнүн болборундагы маселелердин катарында турган. В. В. Радловдун *Түрк наречиелер сөздүгүнүн тажрыйбалары* [6] деген ар бири эки китептен турган төрт томдук китебинде бөлүнүп-бөлүнүп майдаланып кеткен түрк элдеринин катарында башкалардан айырмаланып *каракыргыз наречиеси* (*каракыргыз диалектиси*) деп жазылган. Бул жерде көпчүлүгү Орус империясынын тутумунда калган жалпы түрк элдери бир эл, тили да бир тил катары кабыл алынып, анын тутумундагы кыргыздарга карата *кара* деген сөз *көп*, *арбын*, *улуу* деген байыркы маанисинде колдонулган. Кыргыз элинин элдик оозеки чыгармаларында адам саны арбын кытай эли *кара* деген эпитет менен көбүнчө *каракытай* деп айтылат.

Падышалык Россиянын эзүүсүн баштан кечирип келаткан кыргыздар ХХ кылымдын биринчи чейрегиндеги дүйнөлүк глобалдык окуялардан кийин биротоло орус бийлигинде, Советтик Россиянын, кийин СССРдин тутумунда калып, автономия, анан Союздук Республика укугу менен жашап келип, 1991-жылы 31-августта эгемендик алган. СССРдин тутумунда автономия, союздук республика укуктарына ээ болгон кыргыздар саясий жана маданий-экономикалык жактан бир топ жетишкендиктерге ээ болгон. Айрыкча билим берүү, илим, искусство, саламаттыкты сактоо жагынан болуп көрбөгөндөй ийгиликтер жаралган. Бирок, улут жана административдик аталыштар дээрлик СССР жоголгонго чейин эле орусчасы *киргиз*, *киргизы*, *Киргизская ССР*, ал эми кыргызчасы орусча айтылышы менен *Кыргыз ССРи*, *сельсовет*, *райсовет*, *Жогорку Совет*, *колхоз*, *совхоз*, *парторг*, *партком*, *парткомдун секретары*, *райисполком*, *райком*, *райкомдун секретары*, *обком*, *облисполком*, *биринчи секретарь*, *экинчи секретарь*, *бригада*, *бригадир*, *зеновой* ж.б. деп аталып жүрдү. Ал эле эмес, “*сен билесиңби, сельсовет билеби?*” деген сыяктуу туруктуу сөз айкаштары да пайда болгон.

Канткен менен, Энесайдан, Алтайдан ооп келип Теңир-Тоодо жашаган кыргыздар тарыхый өз атын, улуттук белгилерин сактап, азыр БУУга мүчө эгемен мамлекет катары жашап келе жатат.

Ал эми Энесайда, Алтайда калып калган бөлүгүнүн тарыхый тагдыры тууралуу айрым тарыхчылардын тийип-качкандай гана айтылган ойлорунан башка, азырынча, эч нерсе жазыла элек. Булар ХХ кылымдан бери *енисейлик кыргыздар*, орусча адабияттарда да *енисейские кыргызы* деп Теңир-Тоодогу кыргыздардан айырмаланып айтылат. Минтип аталыш, менимче, Кыргыз АССРиндеги (кийин Кыргыз ССРиндеги) окумуштуулардын Сибирдеги кыргыздардын бизге тиешеси жок деген көз караштарынан улам болсо керек. Мындай көз караштарды жаш кезибизде байма-бай угуп да келдик, анан дагы С. Е. Маловдун 1950-жылдарда Кыргызстанга атайы келип, байыркы түрк жазма эстеликтери тууралуу сөз козгоп, аны Енисей доорундагы кыргыздардын жазуусу, деген мааниде айтып, кыргызстандыктар аны тангандан “к моему великому сожалению”, деп катуу өкүнгөнүнөн [5] да байкайбыз.

Ошого карабай Кыргыз ССРинен башка жактагы чыгыш таануучу окумуштуулар енисейлик деп аталган кыргыздар менен азыркы кыргыздардын теги бир экени, байыркы түрк жазма эстеликтеринин кыргыздардыкы экени тууралуу көз караштарынан танбай келишкен. Мындай маселелерди тиешелүү адистер изилдесин, биз Енисейде болобу, Теңир-Тоодо болобу, *кыргыздар*, *кыргыз* деген сөз тууралуу оюбузду улай берели.

Енисейдин боюндагы элди азыр хакастар *Хакас Республикасы* (Республика Хакасия) деп аташат. Хакасия Енисей дарыясынын орто агым алабында Минусин (Миң-

Суу деп да айтып жүрүшөт) өрөөнүнүн түздүктөрүнөн, Кузнец Ала-Тоосунун күнчыгыш боорлорунан, Батыш Саян тоолорунун түндүк-батыш бөлүгүнөн орун алган.

Хакасиянын тоолуу талааларынын ар кайсы жерлеринде атайын жерге сайып тургузулган жалпагыраак-жалпагыраак оркогой таштар көп. Жакын арада аскалуу тоо жок, бул таштар кайсы бир кылымдарда бир жактардан атайы алып келип жерге тигип коюлгандай. Алардын бийиктиги бир-бир жарым метрдей, жондолбогон, кырлары да тегизделбей кадыресе таштардан өзгөчөлөнбөгөн эле таштар. Устундай болуп жерге сайылган ар бир таштын айлана асты болжол менен узун-туурасы 5-6 метрдей төрт бурчтук болуп таш менен короолонгон. Короолонуп тизилген таштардын жогорку бети жерден араң эле чыгып турат, айрымдары жер бетинде көрүнбөй эле калган. Буларда байыркы замандардагы кишилердин, байыркы кыргыздардын, жашоосу, үрп-адаты, жаратылышты өздөштүргөн билимдери тууралуу азыркыларга белгисиз көп сырлар бар сыяктанат.

Республиканын борбору *Абакан*, хакасча *Азбан* деп айтылат. Енисей дарыясынын сол жак жээгинде, Абакан дарыясы келип куйган жерден орун алган. Хакастар шаар менен дарыянын аталышын уламыш менен байланыштырышат. Илгери-илгери бул жерлерде эбегейсиз чоң аюу (айуу, хакасча *аба*) пайда болуп, малга зыян келтирип, кишилерге да кол салып коркунуч апкелиптир. Ошондо бир айылда алп бала төрөлүп, эр жетип, ууга чыгып баягы аюу менен бет келет. Экөө алышып-күрөшүп, көпкө чейин бири-бирин жеңе албай, акыры баатыр баланын токмогунан аюу жарадар болуп качат. Алп бала анын артынан кууп көпкө жүрүп, жеткирбей изин жашырган аюунун айкырган ачуу үнүн гана угуп калат. Жараатына чыдабай аюу дарактарды жулуп, тоонун таштарын омкоруп ылдый карай ыргыта берет. Ошентип отуруп аюу тоо болуп катып калып, тоонун этегинен булактын көзү ачылып шаркырап суу агып чыгат. Жылга-жылгалардан аккан суулар кошулуп отуруп чоң суу пайда болот. Жергиликтүү эл ошол сууну *Абаган* (*Аюу кан*) деп атап, Абакан дарыясы ошентип пайда болот.

Дарыянын да, шаардын да аталышы хакасча *Азбан* деп айтылып, метатеза кубулушуна кабылып сөз ичиндеги тыбыштар орун алмашып калган. Түрк тилдеринде метатезаланып, тыбыштары алмашып калган сөздөр көп. Мисалы, кыргызча *жамгыр* – алтайча *жаңмыр*. Бул сөздүн кыргызчасы метатезаланып кетип, алтайчасы – байыркы көрүнүшү. Анын уңгусу *жаң* ~ *жаг*, азыркы кыргыз тилинде сөздүн акыркы тыбышы созулмага айланып, сөз *жаа* болуп калып, ал метатезаланып, *жагмыр жамгыр* болуп өзгөрүп кеткен. Муундун акырындагы “жумшак терең түпчүл үнсүз [гъ] же жакын түпчүл [г]” тыбыштарынын созулмага айланышы кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдүн пайда болушунун экинчи тиби экендигин Б.М.Юнусалиев далилдеп жазган [7: 105-108-б.].

Хакастар – байыркы кыргыздардын тукумдары, *хакас* деген сөз *кыргыз* деген сөздүн кытайча аталышы. Кытай иероглиф жазууларында *кыргыз* деген сөз бир нече түрдө, башка-башка иероглифтер менен жазылган. Кытайлык түрколог *Ху-Чженьхуа* (окумуштуунун атын кытайлык кыргыздар *Хужиньхуа* деп айтышат) минтип жазат: “Кыргыз эли сыяктуу узун тарыхка ээ кытай эли алда качан эле кыргыз элин билчү, 2200 жылдан мурун эле кыргыз элинин атын өзүнүн “Тарыхнама” (кытайча: “Shidzi”) деген тарыхый китебине алгачкы ирет кытайча иероглиф *ge-kun* менен жазып киргизген. Анан “Ханнама” (кытайча “Hanshu”) деген тарыхый китепте кытайча иероглиф *ge-kun* жана *djzan-kun* менен жазылды. Андан кийинки жылдардагы кээ бир тарыхый китептерде *hu-gu*, *he-gu/ge-gu*, *chi-gu*, *dze-gu*, *dzü-u* сыяктуу кытайча иероглиф менен жазылып келген. Тан (618-907) доорунан кийин “кыргыз” этнонимин *hja-dzja-si*, *hja-gzja-si*, *he-ge-si*, *ge-ge-si*, *he-li-chi-si*, *chi-li-dzi-si*, *dzi-li-dzi-si* деген кытайча иероглифтер менен жазды” [1: 12-13-б.]. Мына ошол иероглифтердин бир нечеси орусча транскрипцияда *хя-зия-си*, *ге-ге-си*, *хя-гас* болуп окулуп келет. Хакас элинин хакас болуп аталышы мына ошол кыргыз деген сөздүн кытайча жазылышынын транскрипцияланып айталыштарынан алынган.

Падышалык Россия бул аймактарды, Сибирди, Енисей дарыясынын бойлорун, басып алып ээлик кылганынын алгачкы мезгилдеринде жергиликтүү калкты *татарлар*, *минусин* (*Минусинск*) *татарлары*, *ачы татарлары* (Красноярск крайындагы Ачинск шаарынын атынан), *абакан татарлары* деп аташкан. Минусинск демекчи, биздин Кыргызстанда бул топонимди Миң-Суу деп жүрүшөт. А чынында топоним *миң* деген сөз менен байланышпайт. Хакасияда жана Красноярск крайында бул сөз менен айтылган жер-суу аттары бир топ: Түндүк Минусин ойдуңу, Орто Минусин ойдуңу, Түштүк Минусин ойдуңу, Минусинск шаары, Минусин дарыясы, Саян тоолорунун Минусин кайкысы ж.б. Орусча аталыш менен жазылып, картага да ушундай аталып түшүп биз билген Минусинск жергиликтүү элдин, хакастардын тилиндеги *мөңү суу* (бизче *мөңгү суу*) деген сөз менен айтылат. Мөңгү деген сөздүн башка бир мааниси – түбөлүк, түбөлүктүүлүк. Демек, Минусинск шаарынын аты *мөңү суу* (*мөңгү суу*) деген сөздөн келип чыккан, аны кыргызча Мөңгүсуу (түбөлүктүүлүктүн суусу) деш керек.

Хакасиялык тарыхчылар азыркы хакастардын эл болуп калыптанып түзүлүшүн бир нече этап менен түшүндүрүшөт. Хакастардын өзүнчө эл болуп калыптанышынын биринчи этабын *баиталыш* же *кыргыздар этабы* деп аташып, XVII кылымга чейинки мезгил менен байланыштырышат. Ошол мезгилдеги түрдүү уруулар (сөөктөр) биригип хакас элинин калыптаныш процесси жүргөн деген ойлорду айтышат. Элдин калыптаныш этабынын XVII кылымда *кыргыздар этабы* деп аталганына караганда ошол кездерде бул эл **кыргыздар** деп өз аты менен аталган болуш керек. Биригүүнүн башында кыргыздар болуп, бул аймакты сырттан келгендер XVIII кылымга чейин эле **Кыргыз жери** деп тааныган. Бул биригүүнү кыргыздар жетектегендиктен жазма булактарда кыргыз жери деп аталган.

XVIII кылымдан баштап тили жана маданияты бирдей жана бири-бирине жакын элдердин, уруулардын, уруулук майда топтордун акырындык менен бириге баштаган процессинен азыркы хакас элинин калыптанышы башат алган. Хакас Республикасынын Энциклопедиясында Енисей дарыясынын бойлорунда ошол кездерде жашаган кыргыздар тууралуу минтип жазылган: “Кыргызы, в сношениях с русскими, утверждали, что они и их кыштымы (данники) составляют “одни люди, род и племя”¹ (Энциклопедия Республики Хакасия. 2-том. –Абакан, 2008. 250-б.). Энциклопедиянын маалыматы боюнча кыштымдар деп: кызылдар, ачылыктар (*Ачинск* деген шаар, хакасча *Ажы*, бул кыргызча *Ачы* болот), аргындар, камдар (хакасчасы *хамнар шамандар* деген мааниде) жана башка урууларды түшүнүүгө болот. Буларды орустар кыргыздарга баш ийгендер деп эсептешкен. Кыргыздар башында турган жергиликтүү уруулар XVIII кылымдын башталышына чейин эле ээликтерин кеңейтип күнчыгышка жылган орустарга катуу каршылык көрсөтүшкөн. Хакас Энциклопедиясы жунгарлардын курал-жарак жактан колдоолору менен кыргыздар чабуулга өтүп, орус шаар-конуштарына чоң зыян келтиргенин [8: 251-б.] да жазган.

Хакастардын эл болуп калыптанышынын экинчи этабында уруулардын биротоло биригиш процесси ишке ашкан деп эсептешет. Бул XVIII-XIX кылымдар мезгили, орустар менен байланышка түшкөн этап болуп саналат. Биздин оюбузча, бул этап жергиликтүү калктын орустарга биротоло моюн сунуп, баш көтөрбөй калып, салыштырмалуу бейпилдик заман мезгили болуш керек. Падышалык Россия жергиликтүү калкты **татарлар**: ачылык татарлар (ачинские татары), абакандык татарлар (абаканские татары), мөңгүсуулук татарлар (минусинские татары) деп атап аларды өз аты менен да, бир эл деп да айткысы келген эмес.

XX кылымдын биринчи чейрегинде гана хакастар азыркыдай аталышка, татар эмес хакас деген аталышка ээ болгон. Бул мезгил падышалык Россияда капиталисттик

¹ “Кыргыздар орустар менен чырдуу мамиле-катнаштарда болгон ошол кездерде биз менен кыштымдар бир эл, бир уруу, бир урукпуз, деп башкаларды ишендиришкен”.

түзүлүштүн өсүп-өнүккөн учуру болуп, азыркы Хакасиянын жеринде кен байлыктар казылып, бир нече завод, фабрикалар иштеп, жергиликтүү калктын жумушчу табы калыптана баштаган кези болчу. Бара-бара элдин турмуш-тиричилиги ири өнөр жайлар, заводдор, фабрикалар менен тыгыз байланышта болуп, жумушчулардын сабаттуулугу, коомдук өнүгүүлөргө болгон активдүүлүгү артып, 1917-жылкы февраль революциясы ишке ашып, мамлекет бир жагынан дүйнөлүк согуштагы аракеттерди жүргүзүп жатып, экинчи жактан кош бийликти баштан кечирип жаткан шартта жашап жатып, бул аймактарга борбордук бийликтин алсыз таасири гана келип турган. Мына ушундай шарттарда 1917-жылы 6-7-апрелде жергиликтүү калктын 1-съезди өтүп, жыйналышта С. Д. Майнагашевдин сунушу менен элдин аты **хакастар** деп аталып кабыл алынган. Көп өтпөй, ошол эле жылы 20-30-июлда болгон 2-съездде бардык урууларды бириктирип **хакас** деген аталыш элге расмий түрдө токтомо менен бекитилип берилген [8: 250-б.]. Ошентип Енисей дарыясынын бойлорунда жашап калган уруулар, биздин туугандар, XX кылымдын биринчи чейрегинен бери карай эле **хакастар**, **хакас** эли деп аталып келатат. Тарыхтын тамашасы менен Теңир-Тоодо жашагандары өздөрүнүн тилиндеги аталыш менен **кыргыздар** деп, Енисейдин бойлорунда жашап калгандары болсо, кытай тилиндеги аталыш менен **хакастар** деп аталып калды.

XX кылымдын биринчи чейрегинде, Россиянын составында жүрүп, элдин өзүнө жат ар башка терминдер менен аталып жүргөнүн дилинде кабыл ала бербей, элди өз аты менен атоого сунуш киргизген С. Д. Майнагашев **хакас**, кытайча **хя-гйя-си**, **ге-ге-си**, **хя-гас** деген сөздүн **кыргыз** экенин, **байыркы кыргыздар** экенин билип туруп эле империя саясатынан айбыгып кытайча аталышты сунуш кылган болуу керек. Канткен менен Енисей дарыясынын бойлорун кылымдардан бери мекендеп келген элдин **татарлар** деп таптакыр чоочун сөз менен аталып калбай, кытайчасы болсо да өз аты менен аталганын туура деп эсептешке болот.

Ал заман, XIV кылымдан дээрлик XX кылымга чейинки заман, бүткүл дүйнөгө үстөмдүк кылып жүргөн европалыктардын, тагыраагы, христиандардын адамзат тарыхын каалагандай калчап турган заманы болгон. Жер бетинен улам “жаңы жерлерди ачып, географиялык ачылыштарды биринин артынан бирин таап, улам жаңы жерлерге ээлик кылып отурушуп” (ал жерлерде илгертен бери жашап келген калкты киши катары көрүшпөй), өз өлкөлөрүнүн аймагын кеңейтип келишкен заман эле. Темир жол, паровоз ойлоп табылганга чейин алыс-алыс аралыктарды багындырууга колду жеткирген мыкты транспорт кеме болуп, чоң-чоң кемелердин мүмкүнчүлүгү менен жаңы жерлер ээленген.

Бир мисал, Америка материгин “ачкан” улуу саякатчы катары эсептелген Христофор Колумб 1492-жылы Индияга кеме менен күнбатышынан барам деп, бир канча күн сүзүп жүрүп, жерге жетип, кемеден түшпөй туруп, “бул жер бүгүндөн баштап Кастилия королдугунун жери деп аталат” маанисинде атайын акты түздүрүп кол коюп, өзү менен кошо ала жүргөн нотариусуна тастыктатып, анан гана жерге түшкөн. Ал жерде адам, эл бар экени, ошолордун жери экени менен эсептешип да койбой “жаңы жерди” өз өлкөсүнүн жери деп расмий жарыя кылган. Ал гана эмес, кайтарында жаңы тапкан жеринин – Күнбатыштагы Индиянын, “документи” катары жергиликтүүлөрдүн он чактысын кул кылып Европага алып да келген. Ошол “жаңы жерлерде”, кийин Күнбатыштагы Индия эмес экендиги далилденип Америка материги деп аталган жерлерде Колумбдан кийин барган батышевโรปалык саякатчылардын ар кандай зордук-зомбулуктары ишке ашып жүрүп отурган.

Падышалык орус империясы кеме менен океанга чыга албай, жер бети менен эле акыркы жүз жылдыктарда күнчыгышка, Волганын ар жагына, Урал тоолоруна, Сибирге, Ыраакы Чыгышка, жергиликтүү калкы согуштук деңгээлде каршылык көрсөтө албаган аймактарга так ошо батышевโรปалыктардай мүдөө менен, “жаңы жерлерди” ээлөө максаты менен жылган. Ошол аймактарда кылымдардан бери жашап келаткан жергиликтүү калкка

европалыктардай зордук-зомбулукту көрсөткөн эмес деп айтуу акылга сыйбайт. Ошентип ашкан согуштук күчү бар Падышалык орус империясынын бир нече кылым бою жергиликтүү элдерден жерди зордук менен тартып ээлеп алууларынын акыйкаты тарыхый эмгектерде айтыла бербей келет.

Россиянын, кийин Советтик Россиянын тутумунда калган Сибирь аймагынын жергиликтүү калкынын билимдүү өкүлдөрү да мындай акыйкатты айтуудан айбыгып келе жатышканын байкоо кыйынга турбайт. Ошондой зор үстөмдүктөн айбыгуунун натыйжасында азыркы алтай эли, Тоолуу Алтайда жашаган эл, ондогон жылдар бою таптакыр чоочун ат менен, монголдордун бир уруусунун аты менен *ойроттор* деп аталып жүрүп, ойрот эмес экендиктери өлкө башкаргандарга белгилүү болгондон кийин да, эчен кылымдардан бери аталып келаткан өз аты менен аталбай тоонун аты менен улут болуп аталып калган. Мына, “жаңы жерлер”, деп ээлеп алган күчтүү мамлекеттердин “жаңы жерлердеги” азчылыкты түзгөн элди каалагандай калчаганы. Ошол эле Алтай тоолорунда азыр да өздөрүн кыргызбыз деген эл жашайт. Падышалык Россиянын Географиялык коому Алтайдагы жергиликтүү элге өз атын берүүнү каалабагандыктан, тоону да бөлүп салып, Алтай тоолорунун алсыз мамлекет аймагын жасалма ат менен *Монгольский Алтай* деп атап салгандыгын байкоого болот.

Ал эми кытайча болсо да өз аты менен аталып жүргөн туугандарыбыздын хакастар деп аталгандыгы тууралуу жогоруда айтып өттүк.

Волга дарыясынан Ыраакы Чыгышка чейинки аралыкта майдаланып бөлүнүп-бөлүнүп кеткен калктардын бардыгынын акыркы 4-5 кылым мезгил аралыгындагы жашоо-тиричилиги мына ушундай тагдырга туш болгон.

XIX кылымдын аягы, XX кылымдын башындагы дүйнөлүк геосаясаттын түздөн-түз таасирлери менен Борбор Азиядагы элдерди да акырындык менен Падышалык Россия багындырып өзүнө кошуп алган. Ырас, 1917-жылдагы революциядан кийин Падышалык Россия кулатылып, анын ордуна Советтик Россия, анан барып Советтик социалисттик республикалар Союзу (СССР) деп аталган күчтүү мамлекеттин пайда болушу менен ал өлкөнүн тутумундагы элдер эркиндиктин кандайдыр жарым жартылай жымсал гана көрүнүшүнө ээ болушкан. Айрымдары, мисалы, кыргыздар жок болуп кетүүдөн Советтик Россия, Советтик социалисттик республикалар Союзунун пайда болушу менен аман калды. Дүйнөнү дүңгүрөткөн зор өлкөнүн тутумундагы элдердин дээрлик бардыгы кайсы бир даражада эркиндикке ээ болуп союздук, автономдук өзалдынчалыкта өсүп-өнүгүүлөргө жетишип келген жайлары да болуп келди. Маданий жана экономикалык жактан мурдагы турмуш-тиричиликтерине караганда болуп көрбөгөндөй гүлдөгөн жетишкендиктердин жаралгандыгы да болбой койгон жок.

Бирок, ошол Советтик социалисттик республикалар Союзу учурунда да Россиянын шовинисттик мүдөөлөрү акырындык менен ишке ашып, өзгө элдердин андан ары бытырап майдаланышын, айрыкча тили бир элдердин акырындык менен бири-биринен алыстай беришин камсыз кылган саясаты тынымсыз жүргүзүлүп жүрүп олтурган.

Кыргыз (хя-гас, киргиз) деген аталыштын XIX-XX кылымдардагы дүйнөлүк саясий-аймактык өзгөрүүлөр, социалдык-саясий үстөмдүктөр заманында баштан кечирген кыскача тагдыры мына ушундай.

Адабияттар:

1. Байыркы кыргыз тарыхынын актуалдуу проблемалары. -Бишкек: Кыргыз-Түрк “Манас” университети, 2001.
2. Бартольд В. В. Киргизы: исторический очерк. -Китепте: Бартольд В. В. Сочинения. Т. 2. Ч. 1. -М., 1963.
3. Кашкари М. Дивану лугати-т түрк (*Түркий тилдер сөз жыйнагы*). Которгондор: Абдувалиев И. ж.б. 1-том. -Бишкек, 2013.

4. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности: тексты и исследования. -М.-Л., 1951.
5. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. -М.-Л., 1959.
6. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV тт, СПб. 1893-1911.
7. Юнусалиев Б. М. Кыргыз диалектологиясы. -Фрунзе: Мектеп, 1971.
8. Энциклопедия Республики Хакасия. 2-том. –Абакан, 2008.